

ВІДГУК

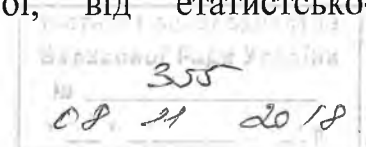
офіційного опонента

на дисертацію Михайліної Тетяни Вікторівни за темою:
«Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи», подану
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю
12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і
правових учень

Актуальність теми дослідження

Насамперед, варто зазначити, що дисертаційна робота Т.В. Михайліної є проявом її активної громадянської позиції. Увесь текст пронизаний емоціями, щирою небайдужістю щодо сучасного стану розвитку української правової системи. Водночас дисертантка використовує й власний аналітичний арсенал та намагається виявити чинники означеної ситуації, а також пропонує власні рекомендації щодо вирішення окремих гострих проблем.

У часи глобальних трансформацій суспільна свідомість набуває, напевно, вирішального значення щодо їх результатів та впливу на усю подальшу історію країни. Інституціональні реформи не матимуть успіху без відповідних змін у правовій свідомості як усього суспільства або більшості соціальних груп, так й кожного громадянина. Особлива актуальність дослідження вказаних процесів на прикладі нашої країни зумовлена її перебуванням на транзитивному етапі розвитку, коли відбувається перехід від авторитарної форми державного режиму до демократичної, від командно-адміністративної моделі економіки до ринкової, від етатистсько-

колективістського типу суспільної свідомості до індивідуалістського тощо. Ефективність правового забезпечення означених трансформацій, з огляду на викладене вище, значною мірою залежить від стану суспільної правосвідомості.

На цьому тлі логічним є науковий інтерес до з'ясування значення правосвідомості та правової культури для загальних модернізаційних перетворень в Україні. Так, в Національній академії внутрішніх справ та Харківському національному університеті внутрішніх справ протягом декількох останніх років здійснюються фундаментальні дослідження теоретичних та методологічних проблем акультурації в праві та правосвідомості в умовах трансформаційних процесів в Україні.

Дисертантка пішла дещо іншим шляхом та реалізувала доцільну й своєчасну, на наш погляд, спробу синтезувати попередні напрацювання, насамперед українських теоретиків права, щодо мега-проблеми місця правосвідомості в правовій реальності із зосередженням саме на її інтегральному аспекті.

При наявності значної кількості кандидатських дисертаційних робіт, предмет дослідження яких становлять окремі складові означеної вище загальної проблеми, докторських дисертації відповідного спрямування в Україні наразі обмаль. Тому можна погодитись із твердженням Т.В. Михайліної про те, що повністю доведеним у юридичній доктрині фактом є провідна роль саме правосвідомості у змісті права, а її об'єднувальне значення у контексті взаємозв'язку форми і змісту права з комплексом інших юридичних та неюридичних феноменів є розкритим досить обмежено.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих в дисертації

Детальне ознайомлення з текстом дисертації дає підстави стверджувати, що підходу дисертантки до вивчення правосвідомості як

інтегративного елементу правової системи притаманний комплексний характер.

Теоретичну базу дисертаційної роботи складають праці: теоретиків та філософів права, які комплексно досліджували правову систему; науковців, що сформулювали загальні ідеї теорії систем; дослідників інтегративного праворозуміння та синергетичності правової системи; фахівців, що зосередились на проблемі та засобах підвищення правосвідомості населення України.

Солідна кількість використаних під час вирішення наукової проблеми – близько 800 – наукових праць, нормативно-правових актів, міжнародних документів та матеріалів юридичної практики, інших джерел свідчить про глибокий підхід Т.В. Михайліної до обґрунтування нових теоретико-правових положень щодо місця правосвідомості у доктринальній та праксеологічній моделі правової системи.

Сформульовані дисертанткою висновки базуються на використанні загальних методів наукового пізнання, а також спеціальних методів, що застосовуються у юридичній науці. Зокрема, це – системний, синергетичний, кібернетичний, діалектичний, аналіз, синтез, індукція та дедукція, метод спостереження, правової компаративістики, формально-юридичний.

Найважливіші результати дисертаційного дослідження запропоновано до обговорення науковою спільнотою шляхом видання 45 праць.

На користь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих Т.В. Михайліною, свідчать і факти їхнього використання українськими науковцями. Наприклад, С.В. Чабур у дисертації «Функціонування механізму правотворчості» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, яку захищено зовсім нещодавно – 30 серпня 2018 року.

**Повнота викладення наукових положень, висновків та
рекомендацій дисертації в опублікованих працях**

Основні положення дисертації опубліковані у одноосібній монографії

та у колективній монографії англійською мовою; 27 наукових статтях (зокрема 24 статті у наукових періодичних виданнях інших держав та у наукових фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз; 3 статтях в інших наукових фахових виданнях); 15 публікаціях за матеріалами науково-практичних конференцій; науково-практичних рекомендаціях.

Серед вказаних робіт 4 опубліковано англійською мовою, що вважаємо безумовним здобутком дисертантки.

Основні наукові результати, одержані автором, та їх новизна

Насамперед слід зазначити, що *наукова новизна результатів* цього дослідження полягає в тому, що вони містять нові положення щодо місця правосвідомості у правовій системі суспільства – представлення її як інтегративного елемента правової системи в цілому.

Становить науковий інтерес авторський погляд на роль правосвідомості у формуванні та розвитку системи права.

Так, Т.В. Міхайліною обґрунтовано, що нормативно-правовий акт є виразом колективної правосвідомості, прецедент – концентрованої індивідуальної, а нормативний договір є прикладом правосвідомості узгодженої, спрямованої на досягнення спільних інтересів. Нейтралізація протиріч у договірній правотворчості можлива або з позиції сили, – що суттєво обмежує або виключає свободу волі однієї зі сторін, – або за рахунок високого рівня правосвідомості, з глибоким усвідомленням корисності документа, що ухвалюється, для усіх сторін (с. 216).

Авторка долучилася до вирішення однієї з актуальних теоретико-правових проблем: визначеності критеріїв класифікації правових систем світу. Наразі правники не дійшли згоди щодо багатьох питань з цього напрямку. Подекуди означена проблема взагалі залишається поза увагою дослідника, який не пояснює власну мотивацію щодо укладання саме такої класифікації правових систем.

Дисертантка вважає, що типологізація правових систем є неповною без виділення форм правосвідомості, що в найбільшій мірі характерні для тієї чи іншої правової сім'ї. З огляду на це, у роботі надано пропозицію використовувати як один з критеріїв відповідної класифікації вид та форми правосвідомості, що домінують (с. 101).

У роботі доведено елементну відокремленість правової системи від соціальної з одночасною її інтегрованістю до інших підсистем соціуму – економічної, інформаційної, політичної – через правосвідомість. При цьому, аргументовано, що *інтегративна роль правосвідомості у процесі взаємодії права з іншими підсистемами суспільства* реалізується за кібернетичним принципом та полягає у взаємозв'язку за її допомогою неюридичних сфер життєдіяльності з правовою системою.

Вклад у поступ української юридичної науки становитиме подальший розвиток у цій роботі методологічних підходів видатних науковців: соціолога Т.І. Заславської, правників В.М. Баранова, Ю.О. Тихомирова, що ввели до широкого наукового обігу термін «тіньове право» та інші похідні від нього¹, а також формулювання власного визначення «тіньової правотворчості»: «це відображення деформованої правосвідомості населення, що виникає внаслідок незадовільного функціонування системи офіційних норм та роботи правотворчих і правозастосовуючих суб'єктів, являє собою процес створення норм, який відбувається поза межами закону і всупереч йому, результатом якого є неформалізовані правила поведінки, не санкціоновані державою, що негласно діють і застосовуються для врегулювання широкого кола суспільних відносин» (с. 195, 402).

Значення одержаних результатів для науки й практики та рекомендації щодо перспективи їх використання

Положення та пропозиції, що містяться у роботі, можуть використовуватися: у подальших наукових дослідженнях теоретико-

¹ Див., наприклад: Баранов В. М. О тенево́м праве. *Новая правовая мысль*. 2002. № 1. – С. 13-20. Тихомиров Ю. А. Право официальное и неформальное. *Журнал российского права*. 2005. № 5. С. 80-87.

правового спрямування; для розробки навчально-методичних матеріалів з дисциплін «Теорія держави та права», «Проблеми теорії права», «Філософія права»; у законотворчому процесі, а також у правозастосовній практиці.

Заслуговує на підтримку спрямованість дисертантки на практичне втілення отриманих нею результатів дослідження. Так, підготовлено проект концептуального документа щодо комплексу заходів, які спрямовано на підвищення рівня правосвідомості населення України, а кінцевою метою його реалізації визначено утвердження позитивних форм правосвідомості громадян.

Окрім цього, запропоновано методичні рекомендації «Правопросвітницькі заходи як засіб підвищення правової активності населення». З огляду на те, що методологія організації право просвітницьких заходів значною мірою забезпечує їхню ефективність, слушними є викладені у рекомендаціях основні правила, яких варто дотримуватися задля досягнення успіху зазначених заходів. Слід зазначити, що цим рекомендаціям загалом притаманна конкретність та чіткість формулювань.

Також дисертанткою розроблено методичні рекомендації «Активна правоціннісна позиція судді як шлях до зближення судової влади та інституцій громадянського суспільства», які рекомендовано до впровадження в діяльність Касаційного кримінального суду Верховного Суду. Беззастережно підтримуємо такі пропозиції: підвищення рівня знання мов міжнародного спілкування представників суддівського корпусу, зокрема, англійської; ширше представлення суддівського корпусу в інформаційному просторі, а саме, активна участь у публічних дискусіях, надання роз'яснень та консультацій (в тому числі за допомогою засобів електронних медіа), що сприятиме закріпленню у суспільній свідомості образу судді як професіонала, а образ судової системи – як відкритої та готової до демократичних трансформацій.

Практичну значущість цієї дисертаційної роботи підтверджують, зокрема, акти впровадження її головних положень у навчальний процес Донецького національного університету імені Василя Стуса МОН України

(акт впровадження № 420-3/18 від 13.06.2018 р.); у правопросвітницьку діяльність (Довідка про впровадження Дружківського відділення Товариства «Знання» України № 54 від 06.03 2018 р.); в діяльність Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (акт впровадження № 436/0/158-18 від 11.09.2018 р.).

Дискусійні положення, зауваження та пропозиції за змістом дисертації

1. На наше переконання, *принципово важливим для докладного та комплексного теоретико-правового дослідження правової свідомості є звернення до робіт іноземних колег. Це не є зауваженням формального характеру. Вважаємо, для об'єктивного визначення національних масштабів проблем правової реальності, на яких зосередилась дисертантка, слід також ретельно проаналізувати світовий досвід їх теоретичного осмислення. Втім, із загального числа використаних джерел, яке становить 760, лише 17 робіт належать західним дослідникам. Натомість, доцільним є ретельне вивчення та використання, наприклад, знаної праці видатного теоретика права та представника цікавого напрямку у правовій думці – критичні правові дослідження – Дункана Кеннеді «Підйом та падіння класичної юридичної думки», перший розділ якої повністю присвячений аналізу правової свідомості;*

2. *Маємо висловити певні сумніви щодо коректності формулювання другої частини визначення мети дослідження: «розробка концепції удосконалення функціонування всіх аспектів правової реальності через використання інтегративного потенціалу правосвідомості». Що мається на увазі під аспектами правової реальності? В чому полягає їх функціонування? На наш погляд, для теоретико-правової роботи точність термінів, що вживаються, має бути безсумнівною (беззаперечною). Окрім цього, слід зазначити, що у додатку назва Концепції сформульована дещо інакше: «Концепція реалізації комплексних трансформацій правосвідомості українського суспільства».*

3. Варто зауважити щодо недостатньо ґрунтовного та переконливого, на наш погляд, теоретичного й фактологічного аргументування дисертанткою деяких власних положень. Потрібно більше, аніж 2-3 загальні речення та 1-2 приклади без посилань на нормативно-правові акти, численні наукові публікації як українських, так й іноземних фахівців, результати соціологічних опитувань тощо.

Зокрема, надано визначення таких видів деформації правової свідомості, як правова індиферентність та правовий прагматизм або інструменталізм без належної аргументації.

Авторка надає лише негативну характеристику «тіньової економіки» (С. 128-129), що значною мірою зумовлено сучасним фактичним станом справ в Україні. Разом з тим варто надати й протилежну точку зору щодо вказаного явища. Тим більше, думка про позитивний аспект тіньових економічних відносин висловлена ще в другій половині 1980-х років швейцарським економістом Д. Касселом, який вбачав у тіньовій економіці органічний елемент соціально-економічної системи².

4. На наш погляд, децю спрощеним в дисертаційній роботі є трактування правової активності.

Так, у підрозділі 1.2. правову активність визначено як форму правосвідомості, яку пов'язано зі знанням права, розумінням його настанов, позитивним ставленням до права як соціального регулятора, сумлінним дотриманням приписів, що у підсумку виявляється у правовій культурі та досягненні стану правопорядку в суспільстві (с. 72; а також див.³). Одним з висновків до підрозділу є твердження: «будь-який рівень (форма) правової активності все одно в більшій чи меншій мірі характеризують позитивний стан правосвідомості» (С. 171). Один з аргументів означеної позиції

² Cassel, D. Funktionen der schattenwirtschaft im koordinationsmechanismus von marktund plan-wirtschaften. *ORDO, Jahrbuch für die ordnung von wirtschaft und gesellschaft*. 1986. Bd. 37. PP. 73–103.

³ Міхайліна Т. В. Правова активність громадян як засіб забезпечення конституціоналізму. *Конституційні засади правотворення та правозастосування: стан та перспективи розвитку*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Вінниця, 22 квітня 2016 р.). Вінниця: ДонНУ. 2016. С. 113–115.

дисертантки становить робота Р.Р. Муслумова, яку процитовано у тексті дисертації (с. 71).

Втім, твердження цього науковця не є такими однозначними, як може видатися на підставі ознайомлення з текстом підрозділу. Дозволимо собі доволі розлогу цитату статті Р.Р. Муслумова, на яку посилається дисертантка: «Активной может быть и асоциальная, антиконституционная деятельность, революционная и реформационная деятельность. ... В связи с этим есть смысл различать правовую активность по направленности: позитивную и негативную, деструктивную правовую активность»⁴.

5. У підрозділі 1.2. запропоновано поділ правової активності на такі рівні: усвідомлена, акцептована, звичаєва (с. 72-75). Можна вітати бажання дисертантки знайти власний підхід щодо диференціації цього явища. Разом з тим, на наш погляд, *використано не зовсім коректний термін «усвідомлена правова активність»*, яку визначено «найвищим рівнем правової активності, найбажанішим для демократичної, соціальної та правової держави», «підґрунтям якої є глибокі психологічні процеси, пов'язані з прагненням та оцінкою соціальної цінності права» (с. 72).

Однак, право можна свідомо як сприймати, так і не сприймати, тобто свідоме ставлення до права може мати як позитивний, так й деструктивний характер. З огляду на це, чи буде усвідомлене активне негативне сприйняття права «найбажанішим для демократичної, соціальної та правової держави»?

6. *На наш погляд, використання в дисертації терміну «правове виховання» є децю дискусійним.*

Наразі в умовах активізації європейської інтеграції України та посилення співробітництва з міжнародними організаціями природною є тенденція термінологічної уніфікації. Цей процес не є простим та однозначним. Однак, у випадку з терміном «правове виховання» стоїмо на позиції його заміни терміном «правова освіта».

⁴ Муслумов Р. Р. Правовая активность личности: сущность, детерминанты и механизмы формирования. URL: http://shgpi.edu.ru/files/nauka/vestnik/2015/4_28/24.pdf. Дата звернення (10.10.2018.).

7. З огляду на непоодинокі вживання у дисертаційній роботі термінів «високий рівень правосвідомості» – 7 разів на с. 11, 44, 232, 316, 352, 389, 410 – та «низький рівень правосвідомості» – 8 разів на с. 151, 178, 278, 305, 328, 379, 393 – виникають запитання: *що становить критерій «вимірювання» правосвідомості; існують лише низький та високий рівні, чи є ще й середній.*

8. *Автореферат відбиває основні положення, зміст, результати та висновки здійсненого Т.В. Михайліною дисертаційного дослідження. Щоправда у тексті дисертації висновків – 54 позиції (с. 395-412), втім кількість завдань становить 15 одиниць (с. 38-39). Одночасно у авторефераті міститься 15 завдань та 15 висновків.*

Однак, викладені зауваження певною мірою мають дискусійний характер та не знижують загальної позитивної оцінки рецензованої дисертаційної роботи.

Загальні висновки

Дисертаційна робота на тему «Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи» виконана вперше та поглиблює існуючі знання з теорії держави і права.

Дисертація є завершеною, самостійною кваліфікаційною науковою працею, що містить науково обґрунтовані теоретичні положення та практичні результати, що вирішують важливу наукову проблему, яка полягає у обґрунтуванні нових теоретико-правових положень щодо місця правосвідомості у доктринальній та праксеологічній моделі правової системи, а також розробці концепції удосконалення функціонування всіх аспектів правової реальності через використання інтегративного потенціалу правосвідомості.

Зміст та оформлення дисертаційного дослідження загалом відповідають вимогам пп. 9 та 11 Порядку присудження наукових ступенів (Постанова Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р., № 567), а її автор –

Міхайліна Тетяна Вікторівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент:

**Доктор юридичних наук,
доцент, науковий співробітник відділу
європейського права та міжнародної інтеграції
Інституту законодавства
Верховної Ради України**

Т. Е. Телькінена

*Лідією Телькіною Т. Е.
завірено*

Заст. директора

І. Н. Куровська